

Сергей Яров

ЛЕНИНГРАД
ЖИВОТ ПОД ОБСАДА

София, 2020

© Яров С. В., 2013

© Издателство „Изток-Запад“, 2020

Всички права на български език запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде възпроизвеждана или предавана под каквато и да е форма и по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство „Изток-Запад“.

© Владимир Игнатовски, превод, 2020

© Деница Трифонова, оформление на корицата, 2020

ISBN 978-619-01-0599-2 (мека подвързия)
978-619-01-0602-9 (твърда подвързия)

СЕРГЕЙ ЯРОВ

ЛЕНИНГРАД

ЖИВОТ ПОД ОБСАДА

Превод от руски
Владимир Игнатовски

Сергей Яров (1959–2015) е руски историк, автор на книги за историята на Русия през XX в., специалист по история на блокадата на Ленинград и по историческа психология. Преподавател в РГПУ „А. И. Херцен“ и Европейския университет в Санкт Петербург. През 2014 г. за книгата „Ленинград. Живот под обсада“ получава литературната награда „Просветител“ в категорията „Хуманитарни науки“.

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР	7
-----------------	---

Първа част

ГРАДЪТ

Първа глава	
БЛОКАДАТА	11

Втора глава	
УЛИЦИТЕ	32

Трета глава	
ДОМОВЕТЕ	51

Четвърта глава	
МАГАЗИНИТЕ	72

Пета глава	
СТОЛОВИТЕ	85

Шеста глава	
ПАЗАРИТЕ	104

Втора част

НА КРАЧКА ОТ СМЪРТТА

Първа глава	
ГЛАДЪТ	117

Втора глава	
БОМБИТЕ	134

Трета глава	
ПРЕСТЪПНОСТТА	161

Четвърта глава	
СМЪРТТА	178

Трета част

ХОРАТА

Първа глава	
ОБЛИКЪТ	203

Втора глава	
ЕВАКУАЦИЯТА	219

Трета глава	
КУПОНИТЕ	242

Четвърта глава	
ХРАНАТА	255

Пета глава	
СВОБОДНОТО ВРЕМЕ	275

Шеста глава	
СПАСЯВАНЕТО	286

ЗАКЛЮЧЕНИЕ	307
-------------------------	-----

КРАТКА БИБЛИОГРАФИЯ	311
----------------------------------	-----

БЕЛЕЖКИ	313
----------------------	-----

ПРЕДГОВОР

Тази книга е за преживяното от жителите на Ленинград по време на блокадата. Има установено, станало класическо описание на героизма и на издръжливостта им. Те не се оплакват, подкрепят отчаяните, търпеливо понасят трудностите, вярват в по-добро бъдеще. И в най-трудните моменти са добронамерени, мислят и за ближния, готови са да дадат всичко, за да му помогнат. Но когато видим страшните картини на умиращите ленинградчани, разбираме, че трябва по друг начин да преценим техните действия. Това е книга за подвига, но тук читателят няма да намери обичайните пропити с патос слова. Те са излишни. Всеки е направил каквото трябва, но като се е сплотил с други, е създал онази непреодолима стена, която е предпазила града от пропадането в бездната. Тези хора не са избрали сами съдбата си, но когато е настъпил смъртният им час, мнозина от тях са го посрещнали достойно.

Тази книга не е енциклопедия за живота в обсадения град с подробно описание на всичко в него. Тя разказва преди всичко за мъките и за страданията на хората. Това е блокадата, видяна през очите на жителите на Ленинград. Те са я описвали, без да дозират лошото и хубавото и без да сверяват записаното с идеологическия канон, който предписва как точно трябва да се разказва историята на войната. Те са се интересували от това, което най-силно ги е потресло и ги е засегнало, което са запомнили, защото е било необичайно и драматично, и не са обръщали внимание на нещо, случило се рутинно. Не ги интересувало къде работи някой театър и кой изпълнява ариите, какво правят художниците

и поетите и какви дисертации пишат учените. Техният живот е друг. Трудно е да го разберем от позицията на днешния ден. Когато се случи катастрофа, неминуемо се разрушават обичайните ценности, в човека се разкриват дълбини и потайни кътчета, за които и той не е подозирал. Най-важното е да не избираш ролята на арбитър, да не казваш някому как е трябвало да изглежда в дните на изпитания, а да разбереш, че ако човек е искал да се спаси, той не е могъл да живее както преди.

Отмина времето да се мълчи. Не бива да обрисуваме преживелите блокадата, излъскани като в христоматия, да им приписваме нещо, което не са мислили и не са казали.

Свидетелствата на очевидците на блокадата, на загиналите и на оцелелите, създават впечатляващо силна фреска на мъченичеството на великия град. Никой никога няма да може да я заличи. Такъв е този град – безпомощен срещу снарядите и нападенията, наранен и осакатен, но и чертаещ с развалините си границите, които никой не може да премине. Такива са тези хора – подпухнали, залитащи, търсещи трохи хляб, измъчвани от студ и глад, отучили се да плачат, но останали хора.

Ето ги.

ПЪРВА ЧАСТ

ГРАДЪТ

*Изслушахме жена от Ленинград,
кроячка във фабрика за обувки. Всички
говорят за нея, всички изведнъж разбраха
какво ни е коствало нашето настъпление.*

Михаил Пришвин, дневник
8–9 март 1942 г.

БЛОКАДАТА

Планът „Барбароса“* и документите, свързани с него, обясняват ясно основния стратегически замисъл на немското командване. За основните удари на армиите на противника са избрани югът и северът. Предвижда се – след като там приключат боевете – с мощни удари да бъде обкръжен районът на Москва и да се прекъснат връзките му с другите части на страната. Настъплението на немските войски (обединени в група армии „Север“ с командващ фелдмаршал Вилхелм фон Лееб) към Ленинград преследва няколко цели. Първо, то е трябвало да лиши руснаците от най-важната част в отбраната на Север. Второ, да парализира действията на Балтийския флот, да премахне заплахата за немските комуникации в тила, като направи невъзможни десантите от о-в Котлин** и създаването на плацдарми, които биха отклонили немалко немски сили. Трето, то е трябвало да задържи около Ленинград големи части от съветската армия, за да не е възможно използването им като резерви и прехвърлянето им на други фронтове. Четвърто, то би могло да нанесе сериозни щети на фабриките и на заводите в Ленинград и да възпрепятства доставката на военното им производство в тила. Пето, то

* Операция „Барбароса“ е кодовото название, дадено от върховното командване на Вермахта на плана за нападение срещу СССР през 1941 г. (Всички бележки под линия освен изрично посочените са на преводача.)

** Остров във Финския залив на 30 км от Ленинград. Там е градът крепост Кронщат, седалище на командването на съветския Балтийски флот.

би позволило по-бързо да се свържат немските и финландските части.

Настъплението към Ленинград на немските войски, нахлули в Прибалтика и Западна Русия, започва на 10–13 юли 1941 г. На 10 юли финландската Югозападна армия настъпва към Карелския провак и в края на август стига до линията на старата съветско-финландска граница. Града отбраняват частите на Северозападното направление (командващ маршал Климент Ворошилов). Най-силна съпротива противникът среща на Лужската отбранителна линия*. Но създадените тук отбранителни позиции, чиито фортификационни съоръжения били изградени дълго, не изиграват предвидената роля. Въпреки героизма на защитниците те не успяват да задържат дълго немската армия. Тя заменя фронталните атаки с настъпление в обход на лужските укрепления през района на Копорие. В средата на юли 1941 г. те стигат до Кингисеп. През юли най-неуспешни са действията на немците по посока на Новгород. Битката за града е ожесточена. През юли контранастъплението на съветската армия при град Солци спира за известно време напредването на немците.

Групата армии „Север“ действа предпазливо и бавно през юли–август 1941 г. до голяма степен и заради ожесточената съпротива на съветските части, които често умело използват характеристиките на местностите (много реки, гори, липса на широка мрежа от пътища). Немските подразделения използват една и съща схема на придвижване: търсят слабите места в позициите на противника, което им позволява да изберат най-добрите посоки за нанасяне на удари; заобикалят мощните „възли“ на съпротива през коридорите, където числеността на червеноармейците не е голяма; и там, където се срещат фланговете на дивизиите и на армиите, прилагат изтощаващо противника позиционно маневриране, при което особено се грижат да запазят комуникационните връзки между отделните войскове части.

* Отбранителна система от укрепления с дължина около 300 км, изградена през юли–август 1941 г. за защита на Ленинград близо до град Луга, разположен на едноименната река.

Най-често напредват, но понесли тежки загуби, немците изчакват пристигането на свежи подкрепления, за да продължат настъплението, без да се опасяват, че ще попаднат в обкръжение.

Червената армия успява да избегне широкомащабни операции и огромни обкръжения, както се случва в Южна, Западна и в Централна Русия, където се предават в плен стотици хиляди съветски войници. През лятото началник-щабът на сухопътните сили Франц Халдер, като се позовава на мнението и на други ръководители във Вермахта, предпазливо споменава, че събитията на север „не се развиват както трябва“. Най-големият проблем за армиите на Фон Лееб е теренът, който не позволява пълноценно използване на танковете. Те затъват в блатата, в снега, по малкото пътища, задръстени с обози, военна техника, пехота и камиони с мунции. Тези фактори само забавят придвижването на групата армии „Север“, но не могат съществено да повлияят на разположението на силите в битката за града. Немците имат опит с блицкрига и до края на 1941 г. той рядко се е провалял. През втората половина на лятото на 1942 г. развитието на събитията в далечните подстъпи на Ленинград зависи много от тактическата дисциплина на немските войници, умението да си взаимодействат в трудни и кризисни ситуации, способността им да съсредоточават в местата на пробиви максимално много части и да не пилеят силите им.

Контраударът на съветската армия на 18 юли 1941 г. при град Солци спира напредването на немските части към Ленинград. Те трябва да се концентрират по основните направления, да изчакат пристигането на нови попълнения и да подсиgurят фланговете си срещу изненадващи атаки на противника. Принудителната „почивка“ продължава няколко седмици. Сериозно изтощените резервни войски не пристигат бързо на Северния фронт, защото са необходими на група армии „Център“ за битката при Смоленск, която завършва едва през последните десет дена на юли 1941 г. Настъплението към Ленинград се подновява в края на юли – началото на август 1941 г. Към града най-бързо напредват частите, които действат на Югозападното направление. Там най-явно се усеща превесът в бойна техника и жива

сила. Частите на групата армии „Север“ напредват към Ленинград по три направления: през Кингисеп, на Луга и на Новгород и Чудово.

Главният удар е предвиден за 8 август 1941 г. по посока към Красногвардейск*. Бързо успяват да прекъснат движението на влаковете между Кингисеп и Ленинград и да отблъснат частите на Съветската армия, в които има много опълченци. На 10 август започва настъплението към Луга (не успяват бързо да превземат града) и към Новгород. На 12 август при Стара Руса на немците е нанесен неочакван контраудар и понасят тежки загуби. Към 25 август успяват да ликвидират пробива. Бавното напредване на групата армии „Север“ обаче е една от причините за т.нар. криза на командването, която достига връхната си точка в началото на септември 1941 г. Хитлер настоява да се придържат към основните принципи на плана „Барбароса“, с него спорят главнокомандващият сухопътните войски Валтер фон Браухич и началникът на Генералния щаб Франц Халдер, които искат да се ускори настъплението към Москва, а другите оперативни цели да минат на втори план. Все по-очевидно е, че не е възможно Ленинград да бъде превзет преди есента, когато разкаляните пътища няма да позволят широкото използване на танкове. Сериозно се пропуква замисълът, който е основата на плана „Барбароса“. Сега е важен всеки ден. Не е възможно повече да се бави настъплението към Москва, заради което група армии „Север“ трябва да предаде най-боеспособните си части на група армии „Център“. Това неизбежно би свило размаха на операциите при Ленинград и не би позволило в близко бъдеще градът да бъде принуден да се предаде.

Хитлер няколко пъти променя идеите си за Ленинград и понякога не е лесно да разберем кога става дума за идеологическо заявление, изречено безогледно и с присъщата му самоувереност, и кога това са оперативни планове, в които ясно и подробно се определя как трябва да се решат военните проблеми. Най-често цитират изказването на Хитлер, че Ленинград трябва

* Така през 1929–1942 г. се нарича град Гатчина. – Б.а.

да бъде изравнен със земята. Командващият група армии „Север“ твърди, че е научил за тази заповед едва след края на войната. Хитлер не го бил казал на него, а в отговор на запитване от щаба на Военноморските сили. Няма съмнение, че тези думи са били казани, като имаме предвид тона и стилистиката им и защото знаем, че ръководителите на Вермахта често ги цитират. Но представителите на Генералния щаб с тяхното методично, системно и неотстъпчиво мислене трябвало тепърва да преценяват неговите ораторски изказвания. Никой нямал ясна представа какво ще се прави с двумилионния град – нито ръководителите на германската армия, нито експертите, които съставят детайлните и подробни военнооперативни планове. През август 1941 г. не изглеждало разумно да се превзема градът, още по-малко да се шурмува. „Да се изравни“ градът със земята би било не само безсмислено, но и много скъпо. За да се изпълни тази задача, биха били необходими много сапъори, работници от техническите служби, огромно количество взривни вещества, а откъде да се вземат, без да навреди на фронта?

В началото на септември 1941 г. оперативният замисъл на германското командване в Северозападна Русия придобива по-конкретни и не толкова произволни очертания. Ленинград вече не е първостепенна цел, в главна задача се превръща превземането на Москва. Няма намерение да превземат бързо Ленинград, а само да го заградят с толкова здрава стена, че да изключат възможността да му се окаже военна и продоволствена помощ. Не ограничават много Фон Лееб за настъплението към Ленинград, оставят го сам да решава как да действа. Но срокът кога да предаде дивизиите си на московското направление е строго фиксиран: средата на септември 1941 г. За група армии „Север“ е много трудно да води успешни боеве около Ленинград със силите, с които разполага.

Контранастъплението е подновено на 20 август 1941 г. Бързото напредване на немската армия се дължи не само на богатия боен опит, но и на тактическата дисциплина. В края на лятото на 1941 г. стават очевидни грешките на ръководството на съветските войски. Те идват най-вече от страха на командирите

на различно ниво да поемат отговорност. Оттам се създава шаблонно мислене, опасения, че всяка тактическа маневра ще бъде преценена като опит за бягство от бойното поле. Това често води до пренебрегване на всекидневните потребности на войниците, което подкопава отвътре толкова превъзнесената „воля за победа“.

През втората половина на август настъплението към Ленинград е по две направления – през Тосно и през Новгород и Чудово. Действията спират за кратко на 15 август, което е необходимо за съсредоточаване на изостаналите части и на новите подкрепления. На 19 август немската армия превзема Новгород, който в онези дни не се отбранява и бързо е изоставен от съветските части. На следващия ден противникът успява да превземе Чудово. За него именно боевете в направлении към Новгород са най-успешните през последните десет дена на август 1941 г. На 25 август е нанесен нов удар в посока на Тосно. На 28 август Тосно е превзет, нещо, което съветското командване възприема много тежко. Става ясно, че при толкова бързо напредване немците само след няколко дена ще са пред стените на Ленинград. Съветските части, подсилени с опълчение от работници в Ижорския завод (т.нар. Ижорски батальон), успяват да окажат жестока съпротива само в района на Колпино, но немските клинове „взривяват“ отбраната на противника, като използват други коридори. На 30 август войските на противника стигат до Нева. Немците обаче не успяват толкова бързо, в движение, да форсират реката, за да се опитат да се съединят с Югозападната армия на Финландия, която се намира на старата граница на Карелския провлак. Двата немски клина все по-категорично блокират града, като се опитват колкото може повече да се доближат, за да направят ефикасни действията на обсадната артилерия. На 2 септември 1941 г. немците превземат Мга и прекъсват връзките на Ленинград с другите области на Съветския съюз. Последният удар, който блокира града по суша, е превземането на 8 септември 1941 г. на Шлиселбург. Крепостта Шлиселбург остава в ръцете на червеноармейците, но немците контролират устието на река Волхов. Превземането на Красногвардейск и на Колпино

Обкръжението на Ленинград

заплашва да бъдат обкръжени съветските войски, които защитават Лужската отбранителна линия: на 24 август е отстъпен и Луга. Укрепленията около Красногвардейск не са в състояние да спрат немците – те много бързо ги подминават, а съоръженията не позволяват ефикасна продължителна отбрана.

Само героизмът на хиляди червеноармейци спира стремителното настъпление на немската армия в края на август – началото на септември 1941 г. Те понасят много тежки загуби. Операцията за отбраната на Ленинград (10 юли – 30 септември 1941 г.) е една от най-кръвопролитните. В нея участват 517 хил. души, а загиналите са 214 078¹.

На 30 август 1941 г. е ликвидирано Главното командване на Северозападното направление. На 5 септември Климент Ворошилов е назначен за командващ Ленинградския фронт, но няколко дни по-късно Ставката* променя решението си – явно

* Ставката на Върховното главно командване (на рус. *Ставка Верховного Главнокомандования*) е висшият орган начело на съветската армия през Втората световна война.

Ворошилов не е подходящ за командир, който може да спре настъплението на германците. Не е гъвкав, действа по трафаретите на партийно-политическите работници, които изключват интуицията, импровизирането и умението бързо да се ориентират в непрекъснатата променящата се обстановка. Тези шаблони може да не са били очевидни в мирно време, но при изключителни обстоятелства показали своята непригодност. Ворошилов, изпитал унижение след края на Съветско-финландската война, най-много се страхува да поеме цялата отговорност. Маршалът прехвърля най-важните решения на други командири, не координира действията им, не може да се справи с бъркотията, която цари по всички етажи на военния апарат. Стенограмата на разговор по телефона на 4 септември 1941 г. между Сталин, Ворошилов и Жданов* е най-доброто доказателство как са действали ръководителите на отбраната на Ленинград по време на най-тежките дни на настъплението на германците:

Сталин: В Тихвин има две авиодивизии, втора и трийсет и девета, и двете са на ваше разположение, но не са получили никакви заповеди. Какво става, не ви ли трябва авиация?

Ворошилов, Жданов: Това е неочаквана и приятна новина... Никой не ни е информирал за дивизиите в Тихвин, предвидени за нашия фронт.

Сталин: Не сте ме разбрали. Тези две дивизии са ваши стари дивизии. Вашият фронт или не знае за тях, или ги е забравил. Вие просто не знаете или не сте знаели, сега научавате от нас, че около Тихвин, а не в самия Тихвин, се намират две ваши дивизии, които досега не са получавали разпореждания. Ето такава е ситуацията.

[...]

Ворошилов, Жданов: Не, не сме забравили съществуването на тези две дивизии, но те са получавали и получават разпореждания

* Андрей Жданов (1896–1948) – съветски държавен и партиен деец, от 1939 г. член на Политбюро. Първи секретар на Ленинградския комитет на ВКП(б).

от началника на въздушните сили и само лошото време през последните два дена пречеше на използването на тези дивизии. [...]

Сталин: Едно от двете – или за вас тези две дивизии са приятна изненада, или вие отдавна знаете, че са там. Кое от двете?²

Жданов, който е трябвало да помага на Ворошилов в най-трудните моменти след бомбардировките от 8 септември 1941 г., не знаел какво да прави. Влошаването на болестта му е една от причините за парализата на властите на града по времето, когато никой не знае дали той няма да бъде превзет от врага в близките дни. Както споменава Андрей Дзенискевич, планът „Д“, който предвиждал, ако немците превземат Ленинград, 50 хил. обекта в града да бъдат извадени от строя, е бил технически неизпълним.³ В Ленинград е пратен народният комисар по държавна сигурност Виктор Абакумов, за да въведе ред. В отчетите си той рисува неприятната картина на случващото се в града. Жданов не е премахнат от заеманите постове, но е оставен „на разположение“ на секретаря на областния комитет на ВКП(б) Алексей Кузнецов, който очевидно и след това не може да предприеме нищо без разрешение от Жданов.

Обикновено преценяват боевете край Ленинград, водени на 9–25 септември 1941 г., като опит да се шурмува града, но целите на германското командване са били далеч по-скромни. Нямали намерение да превземат града със сила и да водят там сражения по улиците. Основна задача на група армии „Север“ е била да създаде сигурен заслон, който да не могат да пробият и най-мощните атаки на противника. През последните години в поредица публикации се твърдеше, че по време на настъплението през втората половина на септември 1941 г. немците не са срещнали сериозна съпротива. Дори се говореше за втори „Дюнкерк“, като заповедта за спиране на настъплението е предотвратила разгрома на противника. Но по време на настъпление всяка армия трябва да се съобразява с много условия и немците не са били сигурни, че частите, които се движат бързо напред и са откъснати от резервите, няма да попаднат под ударите на противника и да бъдат обкръжени. По-късно би могла да се

оцени вероятността за успех, и то в различни моменти, но както отбелязва фелдмаршал Ерих фон Манщайн: „Над операцията за Ленинград бяха изписани думите „това, което не си пожелал да направиш на минутата, няма да ти върне и вечността“.“⁴ През октомври 1941 г. е взето окончателното решение: дори ако Ленинград предложи капитулация, тя да не се приема и да не се пречи на изтикването на хора от града по малки коридори. По-голямата част от населението трябвало да загине от глад, от бомбардировки и от епидемии. Не намерили по-евтин начин да се реши „ленинградският проблем“, а най-вероятно не са и търсили.

На 12 септември 1941 г. за командващ Ленинградския фронт е назначен армейски генерал Георгий Жуков*. Знае се колко жестоки и праволинейни са неговите оперативни решения, но той не е имал друга рецепта как да спре бързо отстъпващия фронт. Той се отнася с недоумение и презрение към военната практика на Ворошилов и без да осъжда маршала, демонстрирал, че има намерение да прекрати поощряването от него „говорилня“. Трябвало е да се спасява каквото е можело да се спаси без претенции за пълководчески талант, без каквато и да било сантименталност, жестоко и безогледно. Стремел се да не разпилява частите, отбраняващи всяко населено място. Основата на неговата тактика било концентрирането на всички сили и средства само на важните места от фронта, които застрашавали действията на противника и били подходящи в бъдеще да се направи пробив в неговите позиции. Не го плашело жертването на хора. Тези, които не го харесват, мислят, че безбройните атаки, предприети по нареждане на Жуков, са имитация на активни действия, които трябвало да направят впечатление на Ставката, но в повечето случаи просто не е имало друга възможност. Възможно е Жуков много добре да е знаел, че малобройните десанти не са ефикас-

* Георгий Жуков (1896–1974) е считан за най-изявения съветски военачалник през Втората световна война, като заема най-високи военни длъжности (от 1943 г. – „маршал на Съветския съюз“). На 8 май 1945 г. маршал Жуков приема от фелдмаршал Вилхелм Кейтел безусловната капитулация на нацистка Германия.

ни (демонстрира го десантът в Петерхоф през октомври 1941 г., разгромен на следващия ден⁵), но благодарение на тях е било възможно да бъдат забавени, раздробени и спрени много по-големи подразделения на противника и така да се отслаби ударът, насочен срещу Ленинград. Жуков не е можел – при тогавашното съотношение на силите и трудно преодоляваните тактически навици на Червената армия – да предотврати методично затягания от немците възел на блокадата.

На 16 септември немците пробиват фронта при Стрелна и блокират по суша т.нар. Оренбургски плацдарм, който прикрива пътя за Кронщат. На 17 септември 1941 г. са превзети Слуцк* и Пушкин. За Жуков Пулковските възвишения са основната линия на отбрана на Ленинград. Ограниченият контраудар на 8-а армия на 25 септември 1941 г. спира настъплението на германската армия. По същото време въпреки протаканията, Лееб е принуден да прехвърли част от своите сили на група армии „Център“. Вече не става дума да продължат атаките, а как най-добре да се укрепи групата армии на завладените територии. В края на септември 1941 г. линията на блокадата преминава по: Урицк** – Пулковските възвишения – река Тосно, Нева – Шлиселбург, а от север финландската армия блокира града.

Първият опит за пробив на блокадата е предприет още през септември 1941 г. в района на Сенявин и Мга. Той не е успешен, но е превзет неголям плацдарм при Невска Дубровка с дълбочина 800 метра и ширина 2000 метра, т.нар. Невска педя земя. През април 1942 г. немците го ликвидират, но през септември същата година в тази част на Нева се появяват още няколко – наистина неголеми – плацдарма.

През октомври 1941 г. при Сенявин и Шлиселбург е направен нов опит за пробив. И той не е успешен, а на 20 октомври немците предприемат контраатака по посока на Тихвин. Целта е ясна: да се свържат с финландците, които се намират на река

* Така от 1939 до 1944 г. се нарича град Павловск. – Б.а.

** До 1918 г. Лигово, от 1925–1963 г. град в Ленинградска област, от 1963 г., част от днешен Санкт Петербург – Б.а.

Свир, между Ладожкото и Онежкото езеро. Ставката преценява опасността и твърде настойчиво кара командващия 54-а армия Михаил Хозин, която защитава линията по Нева, да удари в тил немците, но неговата армия не успява да напредне много. На 8 ноември немците превземат Тихвин. Сраженията за Тихвин се подновяват в средата на ноември 1941 г. Кирил Мерецков, командващ 4-та армия – получил от Ставката по-големи от обикновено подкрепления, – успява да отхвърли немците от Тихвин на 9 декември 1941 г. Казва си думата и силният студ, а немците нямат достатъчно бронирана техника – Лееб споделя, че за отбраната на града има само пет танка, а четири от тях са повредени. Той моли Хитлер да разреши да изтегли войските отвъд Волхов, но на Хитлер не му дава мира мисълта, че само още едно усилие и немците ще се съединят с финландците. Той позволява само незначително изтегляне и държи на всяка позиция, която е по-близо до Свир, отколкото до Волхов. Непрекъснатите възражения на Лееб, който сочи ползите от съкращаване на фронта, дразнят Хитлер и в началото на януари 1942 г. той сменя командването на групата армии „Север“.

Волховският фронт предприема с Любанската настъпателна операция най-мощния опит през 1942 г. да се пробие блокадата на Ленинград. Операцията е част от плана на Сталин, който предвиждал през 1942 г. постепенното изхвърляне на немците от територията на СССР. Предприет по време на еуфорията от победата при Москва, този план не бил съобразен с ограничените средства, с които разполагала Червената армия, и надценявал разложението в немската армия. Любанската операция го доказва ясно. Настъплението на фронта при Волхов започва през януари 1942 г. и при реализирането на операцията веднага проличават проблемите. Ленинградският фронт не е в състояние да даде подкрепата, която предвиждали препоръките на Ставката. През януари–февруари най-успешно е настъплението на 2-ра ударна армия. Другите армии от фронта не успяват да изпълнят поставените им задачи. Но 2-ра армия не успява да стигне до Любан. Не достигат резерви, боеприпаси, тактически опит. На 19 март 1942 г. немците блокират 2-ра ударна армия. Към 27 март успяват

да прочистят коридор през обкръжението, по който се доставят боеприпаси и продоволствие за армията, но връзката с фронта е все по-нестабилна. Все по-силно обстрелват коридора, влияят и разкаляните през есента пътища. През април, когато за командващ на армията е назначен генерал Андрей Власов, решават да се отстъпи от завладения плацдарми. Малцина успяват да излязат от обкръжението. Армията е разчленена и постепенно унищожена. Хиляди войници попадат в плен, сред тях е и Власов, който по-късно се предава на немците*.

През август–октомври 1942 г. пак при Мга и Синявин се провежда нова операция. Ставката е изненадана, че по това време немското командване подготвя операция за превземане на Ленинград. Основна роля в немското контранастъпление е трябвало да играе 11-а армия, ръководена от Ерих фон Манщайн, придобила опит в Крим по време на шурма на укрепените крепости, сред които и Севастопол. Планът на Манщайн, един от най-големите стратегии на Вермахта, е формулиран така:

От наблюденията ни бе ясно, че нашата армия в никакъв случай не бива да бъде въввлечена в бойни действия в очертанията на Ленинград, където нашите сили бързо ще се стопят. Ние не споделяхме идеята на Хитлер, че градът може да бъде принуден да се предаде с терористични нападения на специално предвидения за тази цел 8-и авиационен корпус, на същото мнение бе придобилият опит командир на този корпус генерал-полковник Волфрам фон Рихтхофен.

Като имам предвид казаното по-горе, замисълът на щаба на армията беше, като използва възможно най-силно артилерийско и авиационно въздействие върху противника, неговият фронт да бъде пробит южно от Ленинград със силите на три корпуса, които да стигнат само до южните предградия на града. След това два корпуса трябваше да се насочат на изток, като

* След като попада в плен, сътрудничи с ръководството на Третия райх и командва т.нар. Руска освободителна армия. Заловен е в края на войната, осъден и екзекутиран.

в движение да форсират Нева югоизточно от града. Те трябваше да унищожат противника, който се намираше между реката и Ладожкото езеро, като прекъснат пътя за доставки по езерото и плътно обградят града и от изток. В този случай бе възможно бързо превземане на града без тежки улични боеве, както се случи навремето с Варшава.⁶

Настъплението на Съветската армия срещу позициите на немската 18-а армия започва през последните десет дни на август 1942 г. Само след няколко дни става ясен мащабът на предстоящото сражение. Действията на съветската армия не приличат на ограничените и временни операции с предвидим край, както често се случва през първата година на войната. Ударът е мощен, позициите на 18-а армия (командващ генерал Георг Линдеман*) са силно разколебани. На юг от Ладожкото езеро частите на Волховския фронт бързо напредват към Ленинградския фронт. Натискът би бил още по-силен, ако настъплението не бе почнало от горските масиви. Това е донякъде причината за случилата се по-късно трагедия. Танковете нямат възможност да настъпят на широк фронт и предвижването им е ограничено. Много полкове се промъкват по горски пътеки през блатата, ограничено е използването на бронирана техника и на моторизирани части. Често цитират думите на Манщайн, че немската армия „никога не би организирила настъпление в такава местност“⁷. Съветските публикации говорят за това едва ли не гордо, като доказателство колко разнообразни са били оперативните похвати на съветското командване, но цената, платена за тези стратегически нововъведения, е много висока.

Все пак в началото съветското настъпление се развива успешно. Хитлер преценява опасността и възлага на Манщайн да ръководи всички части в района на Синявин. Той пренебрегва служебната субординация, тъй като позициите на Манщайн са в

* Назначен за командващ на 18-а армия през януари 1942 г., той остава неин ръководител до края на блокадата на Ленинград.

зоната, за която отговаря 18-а армия. Няма време да се спазват традициите на Вермахта, тъй като залогът е твърде голям. Налага се да се пренебрегне първоначалният замисъл на Манщайн. Поделенията, които са му подчинени, е трябвало да се справят с две задачи: първата, да спрат руските дивизии, и втората, да организират срещу тях контранастъпление. Манщайн в общи линии успява да постигне и едното, и другото.

С два удара – от север и от юг – той прерязва в самата им основа клиновете, образувани от настъплението на съветската армия при сериозното напредване на Волховския фронт. Създаден е чувал, като в обкръжение попадат почти всички поделения на Волховския фронт. Опитите на Ленинградския и на Волховския фронт да разблокират частите в обкръжението се провалят. Немското командване решава да не шурмува чувала, за да избегне продължителни сражения и тежки загуби. Както споменава Манщайн, щабът на 11-а армия „привлече [...] артилерия, която започна непрекъснат обстрел по чувала, [...] благодарение на което за няколко дена гората бе превърната в поле, изпълнено с ями, по което се виждаха само остатъци от дървесни стволове...“⁸.

Сраженията в чувала приключват на 2 октомври 1942 г. Унищожени са няколко съветски стрелкови дивизии и бригади, танкови поделения, пленени са хиляди червеноармейци. Но това е пирова победа. Вече не може да става и дума изтощените от кръвопролитните боеве поделения на 11-а армия да продължат настъплението към Ленинград. Не са били напразни упоритата съпротива на съветските войници, многобройните им жертви. Дори опитните германски стратегии вече не могат да пестят сили. Трябвало е да се попълни 11-а армия с нови поделения, което не може да се случи бързо заради обеднелите в жива сила резерви на райха и заради разкаляните през есента пътища, в чиято кал затъват цели танкови колони. След обкръжаването на немските войски при Сталинград вече не е възможно да се прехвърлят нови дивизии за операции на Ленинградския фронт. До краха на Северния фронт Хитлер не се отказва от идеята да се свърже с финландската армия (той в продължение на години почти

патологично упорито повтаря тази мисъл), но финландците – като виждат как се развиват нещата на фронта – са все по-малко склонни да се отзоват на призивите за военно сътрудничество. В края на 1942 г. заради съотношението на силите 18-а армия може само да се отбранява.

Операцията „Искра“, проведена през януари 1943 г., е първото успешно настъпление на Съветската армия. Тя имала широк замисъл. Предвижда се мащабно настъпление един към друг на два фронта – Ленинградския и Волховския – като целта е да разгромят немските части при Ленинград, да премахнат блокадата и да гарантират сигурна и широка връзка на града със страната южно от Ладожкото езеро. Настъплението започва в района на т.нар. гърло на бутилката, на територията, където позициите на фронтовете са много близко и където 18-а армия има достъп до брега на Ладожкото езеро. Атаките започват на 12 януари 1943 г. Частите на двата фронта се срещат на 18 януари. Не успяват обаче да развият първоначалния успех, въпреки че двата фронта превъзхождат немците и с броя на пехотинците, и с този на танковете. 8–10 километра от южния бряг на Ладожкото езеро са прочистени от врага. След това – въпреки силния натиск и жертвоготовността на войниците – настъплението е спряно. Немците успяват да отразят всички атаки на настъпващите армии. Сраженията продължават до февруари, но постепенно стихват. Неуспешен е и опитът за настъпление срещу 18-а армия в района на Мга през юли–август 1943 г.

Освен неоспорим морален ефект пробивът на блокадата имал и важни практически последствия. Той позволил през 1943 г. полагането на железопътен път в южната част на Ладожкото езеро, т.нар. Път на победата. Първоначално превозът се осъществява през нощта, но след това започва движение на влаковете и през деня. Артилерията на противника интензивно обстрелва десеткилометровата ивица покрай Ладожкото езеро. В началото релсите нямат твърда основа и те често се „плъзгат“. По-късно „Пътят на победата“ е защитаван по-успешно и технически е усъвършенстван. До декември 1943 г. по него преминават 6181 железопътни композиции, макар тепърва да трябва да се уточняват данните за преминалите по пътя стоки (изследователите сочат различни цифри).

Руски войници и танкове Т-34, есента на 1942 г.

Немски войници от група армии „Север“ се крият зад танк

*Огънят на зенитните оръдия, разположени в близост до
Исакиевския събор, 1941 г.*

*Войници на ски се отправят към
фронтната линия по улиците на
Ленинград, 1943 г.*

Пробивът при Ладожкото езеро почти не се отразява на всекидневния живот на ленинградчани и не е много ясно отбелязан в общественото съзнание, за разлика от първото увеличаване на дажбата хляб на 25 декември 1941 г.

Очевидно нито една от операциите за пробиване на блокадата на Ленинград, предприети през 1941–1943 г., не завършва с пълна победа. В най-добрия случай има само временни и ограничени успехи, които обаче не предизвикват сериозни промени по фронтовете. Причините са много: несъгласуваните действия на армиите; ограничените ресурси и на хора, и на материали; недостатъчната поддръжка от въздуха; липсата на административно координиране; страхът от поемане на отговорност за взетите решения; изоставането на частите в тила; лошото снабдяване на поделенията; лошите технически характеристики на личното оръжие на червеноармейците в сравнение с оръжието на немците. Една от най-важните причини за неуспехите е неумението компетентно да се ръководи армията, без да се взема под внимание релефът на местността, което предизвиква големи загуби сред войниците и прави още по-призрачна надеждата за победа. Попълването на частите е бавно, въпреки че настъплението често е успешно само ако противникът е превъзхождан по численост и по използвана техника. В бележките на Константин Рокосовски*, останали непубликувани по съветско време заради цензурата, има неясен намек, че Георгий Жуков е бил против активните действия на Волховския фронт, тъй като не е имал мощни резервни части.

Широко разпространено е мнението, че след битката за Москва тактическите умения на съветската армия сериозно се подобряват. Но не само Червената армия, а и Вермахтът си учи уроците. Шаблонността на оперативните решения на командирите в РККА** на всички равнища, от която не успяват да се

* Генерал-майор, от 1944 г. – маршал, изиграл важна роля в сраженията за Москва, Сталинград и операцията „Багратион“.

** Работническо-селска червена армия (РККА) е името на Съветската армия до 1946 г., наричана още Червена армия.

отърват до края на войната, се проявява особено очевидно в боевете на Ленинградския и на Волховския фронт. Обикновено настъплението следва стандартна схема: артилерийска подготовка, интензивно обстрелване на позициите на противника на набелязаното място за пробив. Няколко дена преди началото на атаката се правят опити да се измами противникът, като се създават лъжливи плацдарми и заблуждаващо обстрелване на онези участъци на фронта, в които не се предвижда атака. Щурмовите части пробиват отбраната на противника, в образуваните се пролуки навлизат моторизирани части и танкове. Тази закостеняла схема се базира на предположението, че противникът не се учи и не забелязва пропуските в тактическите похвати на Червената армия. А той умее да се учи. След като започва обстрелът, немските войници се оттеглят на предварително подготвената втора линия окопи, което силно намалява ефекта от действията на артилерията на Червената армия. После там бързо се прехвърлят части от другите групи на армията. Губи се ефектът на изненадата, но това не би могло да спре вече започналото настъпление. Често пренебрегват маневрената отбрана, понякога без каквато и да била полза се закрепват в полуизгорено, отдавна изоставено от жителите село и действат директно.

Когато четеш бележките на командващия Волховския фронт Кирил Мерецков, забеляваш една особеност. В тях почти няма подробен анализ на отделните операции и рядко става дума за причините за неуспехите. Но винаги се натъкваш на едно обяснение: макар че настъплението е неуспешно, все пак успели да задържат дивизиите на противника, да спрат тяхното движение, да ги „смелят“ и да помогнат на другите фронтове. Вероятно така са били съставяни и отчетите за неуспешните операции, изпращани до Ставката. Всичко е вярно, но настъплението край Ленинград не е с цел да се задържат войските на противника, а за да се пробие блокадата – и тъкмо това не се случва. На „Невската педя земя“, където може да се разположи само един полк и където според официалната версия били „смелени“ няколко немски дивизии, са били „смелени“ и съветски войски – 140 хил. войници загиват на този мъничък плацдарм, от който така и не успяват да

нанесат дори ограничен удар, преди да бъде завладян от противника през април 1942 г.

На война като на война – за всичко плащат с живота си издръжливите, непретенциозните по отношение на бита руски войници, героично изпълнявали дълга си, но гинали в неизвестност. А причини да пише така, както е писал, Мерецков несъмнено е имал. При всяка следваща операция се повтаряли недостатъците от предишните – и или ги отстранявали бавно, или никак.

През 1941–1943 г. съдбата на страната се е решавала на други фронтове. Ленинградският и Волховският са били второстепенни. Там не били изпращани най-боеспособните поделения, не са им давали най-мощните танкови части. Провалът на планове за тотално настъпление по всички фронтове в края на 1941 и началото на 1942 г. е нагледен урок за съветското командване. Ръководството на Вермахта не е могло да не забележи, че то усъвършенства оперативните си умения, но е истина, че не ги оценявало много високо. През 1942 г. немското командване съумява да гарантира снабдяването на Демянския чувал*, но там са обкръжени немски, а не съветски войски. Чувствително намаляват загубите на червеноармейците. По време на операцията за отбраната на Ленинград през 1941 г. загиват около 40% от войските, които спират натиска на немците. В по-късните операции (Тихвинската, „Искра“, Ленинградско-Новгородската) загубите най-често са 10%. По-умело е използването на съдържащите и заблуждаващи маневри, съсредоточените удари на авиацията, снабдяването на армията с автоматично оръжие. Не успяват да премахнат остарелите тактически похвати, но е истина, че те никъде не се променят бързо.

* През януари–февруари 1942 г. съветската армия успява да обкръжи край Демянск, Новгородска област, 2-ри армейски корпус от 16-а армия от група армии „Север“.

УЛИЦИТЕ

Улиците на града никога не са били празни. На тях можело да се видят и хора, безразлични към всичко, и такива, които се стремят да оцелеят на всяка цена. Тук най-ясно се долавял пулсът на обсадения Ленинград. Вървели за хляб, вървели при онези, които се нуждаят от помощ, вървели, за да изпратят някого в последния му път, вървели по заснежените улици, залитали и падали, умирали или молели за помощ – вървели, вървели, вървели...

Първите бомбардировки обезобрази града с ями, развалини, повалени дървета, потрошени тухли по облените с кръв улици, мебели, изхвърлени от къщите. Навсякъде можело да се видят скъсани кабели, под краката хрущяло струпено стъкло. Зоя Янушевич си спомня, че след като в една къща паднала бомба, били изпочупени прозорците на всички съседни здания в периметър от 200–300 метра.¹

Ограждали с метални огради местата, пострадали от снаряди, окачвали табели, предупреждаващи за опасността. Страхували се от неизбухнали бомби, забили се дълбоко в земята, и от наклонените здания, които всеки момент можело да рухнат. В началото, докато още не били свикнали с това зрелище, до преградите се събирала тълпа, най-често мълчалива. През септември–ноември 1941 г., докато в града все още не бил настъпил упадъкът, докато спасителите все още могли да помогнат на всеки, все пак се опитвали да разчистват улиците от развалините и дори да ремонтират разрушените къщи. Например на 6 ноември 1941 г. иззидали с тухли първия етаж на разрушеното